Original Article

Received/Accepted Dates

24.05.2026/18.06.2026

DOI:10.52096/jsrbs.12.04.06

Journal of Social Research and Behavioral Sciences

Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi

ISSN:2149-178X

Volume: 12 Issue: 04 Year: 2026

Mülkiyet Kaybı Olmadan Mülksüzleşme: Türkiye'de Neoliberal Tarım Politikaları ve Tütün Üreticisinin Dönüşümü (2001-2025)

Research Article

Subject: Psychology

Musa ŞAHİN

Araştırmacı, E-mail: musasahin021@gmail.com

Öz

Bu makale, Türkiye'de 2001 sonrasında tarım politikalarında yaşanan neoliberal dönüşümün tütün üreticileri üzerindeki etkilerini mülksüzleştirme süreçleri bağlamında incelemektedir. Çalışmanın temel iddiası, tütün üreticisindeki mülksüzleşmenin yalnızca toprağın el değiştirmesi ya da üreticinin üretimden tamamen kopması biçiminde gerçekleşmediğidir. Tütün örneğinde mülksüzleşme, çoğu zaman üreticinin toprağını korumasına rağmen üretim kararı, pazara erişim, fiyat müzakeresi, kalite standardı, borç ilişkileri ve hane emeği üzerindeki denetiminin zayıflaması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle makale, "mülkiyet kaybı olmadan mülksüzleşme" kavramını tütün üretimi özelinde tartışmaya açmaktadır. Çalışma, Adıyaman ve Samsun illerini karşılaştırmalı vaka alanları olarak ele almakta; Adıyaman'da sözleşme dışı bırakılma, kayıt dışılık ve cezai baskı mekanizmaları; Samsun'da ise sözleşmeli üretim, şirket denetimi ve bağımlı entegrasyon süreçleri üzerinden işleyen farklı mülksüzleşme biçimlerini karşılaştırmaktadır. Araştırmanın saha tasarımında Adıyaman'da 20 ve Samsun'da 20 olmak üzere toplam 40 tütün üreticisiyle yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yapılması öngörülmektedir. Makale, Marx'ın ilkel birikim, Luxemburg'un kapitalist genişleme ve Harvey'in mülksüzleştirme yoluyla birikim tartışmalarını Türkiye tarımına ilişkin yerli literatürle birlikte okuyarak tütün üreticisinin sınıfsal, mekânsal ve kurumsal dönüşümünü açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: neoliberal tarım politikaları; tütün üretimi; mülksüzleştirme; sözleşmeli üretim; küçük üreticilik; Adıyaman; Samsun

Dispossession Without Loss of Landownership: Neoliberal Agricultural Policies and the Transformation of Tobacco Producers in Turkey (2001–2025)

Abstract

This article examines the impact of the neoliberal transformation of agricultural policies in Turkey since 2001 on tobacco producers through the lens of dispossession. Its central argument is that dispossession among tobacco producers does not occur solely through the transfer of land ownership or the complete withdrawal of producers from agricultural production. Rather, in the case of tobacco cultivation, dispossession frequently takes place even when producers retain legal ownership of their land, as their control over production decisions, market access, price negotiations, quality standards, debt relations, and household labor is progressively weakened. In this context, the article introduces and

Article Citation Information:

Şahin, M. (2026).

Mülkiyet Kaybı Olmadan Mülksüzleşme: Türkiye'de Neoliberal Tarım Politikaları ve Tütün Üreticisinin Dönüşümü (2001-2025), Journal of Social Research and Behavioral Sciences *(SADAB Journal),* *(e-ISSN:***2149-178X***)* Vol:12, Issue:04, p. 92-102.

DOI: 10.52096/jsrbs.12.04.06

Received D.: 24.05.2026

Accepted D.: 18.06.2026

Journal of Social Research and Behavioral Sciences

editorsadab@gmail.com

explores the concept of "dispossession without loss of landownership" in relation to tobacco production.

The study adopts a comparative case study design focusing on the provinces of Adıyaman and Samsun. It compares two distinct forms of dispossession: in Adıyaman, mechanisms of exclusion from contractual markets, informality, and penal enforcement; and in Samsun, processes of contract farming, corporate control, and dependent integration. The empirical research is designed around semi-structured, in-depth interviews with a total of 40 tobacco producers, comprising 20 participants from Adıyaman and 20 from Samsun.

The article aims to explain the class-based, spatial, and institutional transformation of tobacco producers by bringing together Karl Marx's theory of primitive accumulation, Rosa Luxemburg's analysis of capitalist expansion, and David Harvey's concept of accumulation by dispossession, while engaging with the existing literature on Turkish agriculture.

Keywords: neoliberal agricultural policies; tobacco production; dispossession; contract farming; small-scale farming; Adıyaman; Samsun.

1. Giriş

Tarım, kapitalist üretim ilişkilerinin tarihsel gelişimi içinde yalnızca gıda ve hammadde üretiminin gerçekleştiği bir ekonomik alan değildir. Aynı zamanda mülkiyet ilişkilerinin, devlet müdahalesinin, sınıfsal mücadelelerin, toplumsal yeniden üretimin ve bölgesel eşitsizliklerin yoğunlaştığı kurucu bir toplumsal alandır. Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde tarım, hem kalkınma stratejilerinin hem de devlet-toplum ilişkisinin en görünür alanlarından biri olmuştur. Cumhuriyet dönemi boyunca farklı biçimlerde uygulanan destekleme alımları, taban fiyat politikaları, kamu iktisadi teşebbüsleri ve kooperatif düzenekleri, küçük üreticinin piyasaya doğrudan ve korunmasız biçimde terk edilmesini kısmen sınırlayan kurumsal araçlar olarak işlev görmüştür.

1980 sonrasında Türkiye'de uygulamaya konulan neoliberal politikalar, bu kurumsal mimariyi adım adım dönüştürmüş; 2001 krizi sonrasında ise Dünya Bankası ve IMF destekli tarımsal reform programlarıyla tarımda piyasa merkezli yeniden yapılanma daha derin bir karakter kazanmıştır. Destekleme alımlarının daraltılması, girdi sübvansiyonlarının azaltılması, doğrudan gelir desteği modeline geçiş, tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi ve ürün piyasalarının özel şirketlerin rekabetine açılması, küçük üreticinin üretim ve pazarlama koşullarını köklü biçimde değiştirmiştir. Bu dönüşümün en çarpıcı biçimde görüldüğü alanlardan biri tütün üretimidir.

Tütün, Türkiye tarımında tarihsel olarak stratejik bir ürün olmuştur. Oryantal tütün, özellikle Ege, Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde küçük aile işletmelerinin emek yoğun üretim pratikleriyle varlık kazanmış; yalnızca ekonomik bir ürün değil, aynı zamanda kırsal kimlik, hane emeği, kuşaklar arası bilgi aktarımı ve yerel toplumsal ilişkiler açısından da önemli bir dayanak oluşturmuştur. TEKEL'in uzun yıllar boyunca üreticiyle kurduğu alım ilişkisi, bütün sorunlarına rağmen üreticinin pazara erişimini, fiyat beklentisini ve üretim sürekliliğini kısmen güvence altına alan bir kamusal çerçeve yaratmıştır.

2001 sonrasında tütün rejiminin yeniden yapılandırılması, bu kamusal çerçevenin çözülmesine yol açmıştır. 4733 sayılı Kanun, TEKEL'in işlevsizleşmesi ve nihayetinde özelleştirilmesi, kota ve sözleşme mekanizmalarının yaygınlaşması, üreticinin piyasa karşısındaki konumunu zayıflatmıştır. Üretici

toprağını kaybetmemiş olsa bile ürününü hangi koşullarda, kime, hangi fiyattan ve hangi kalite standardıyla satacağı üzerindeki denetimini kaybetmeye başlamıştır. Bu durum, mülksüzleşmenin yalnızca hukuki mülkiyet kaybına indirgenemeyeceğini göstermektedir.

Bu makalenin temel sorusu şudur: Türkiye'de 2001 sonrası neoliberal tarım politikaları, tütün üreticisinin üretim süreci, pazara erişim, hane emeği ve geçim stratejileri üzerindeki denetimini nasıl dönüştürmüştür? Bu soru, Adıyaman ve Samsun örnekleri üzerinden karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Adıyaman'da tütün üreticisi çoğu zaman sözleşmeli sistemin dışında kalma, kayıt dışı pazara yönelme, idari para cezaları ve hukuki baskılarla karşılaşırken; Samsun'da üretici daha çok sözleşmeli üretim, şirket denetimi, kalite standardizasyonu ve bağımlı entegrasyon süreçleriyle karşı karşıyadır. Böylece iki bölge, neoliberal tarım rejiminin farklı mekânsal biçimlerini karşılaştırmak için elverişli bir zemin sunmaktadır.

Makalenin katkısı üç düzeyde formüle edilebilir. Birincisi, mülksüzleştirme tartışmasını tütün üretimi özelinde toprağın kaybı ile sınırlamadan, üretim üzerindeki fiili denetimin aşınması olarak ele almaktadır. İkincisi, Adıyaman ve Samsun'u birlikte inceleyerek neoliberal tarım politikalarının tek tip değil, bölgesel üretim yapıları ve tarihsel kurumsal miraslarla birlikte farklılaşarak işlediğini göstermektedir. Üçüncüsü, Marx, Luxemburg ve Harvey'in kuramsal tartışmalarını Boratav, Keyder, Yenal, Pamuk, Buğra, Yeldan, Akçay, Gürel, Ercan ve Oğuz gibi Türkiye tarımı ve politik iktisadı üzerine çalışan araştırmacıların katkılarıyla birlikte okuyarak yerli literatürle daha güçlü bir bağ kurmaktadır.

2. Literatür ve Makalenin Özgün Konumu

Türkiye'de tarımın dönüşümü üzerine literatür, neoliberal politikaların küçük üreticilik, kırsal yoksulluk, gıda rejimleri, emek süreçleri ve devletin değişen rolü üzerindeki etkilerini farklı boyutlarıyla ele almıştır. Boratav'ın Türkiye iktisat tarihi ve tarımsal sınıf ilişkilerine ilişkin çalışmaları, tarım politikalarının yalnızca teknik düzenlemeler değil, bölüşüm ilişkilerini doğrudan etkileyen siyasal tercihler olduğunu ortaya koyar. Keyder ve Yenal'ın küçük üreticiliğin küresel tarım-gıda rejimi içindeki dönüşümüne odaklanan çalışmaları, Türkiye tarımının piyasa baskıları, şirketleşme ve kırsal geçim krizleriyle nasıl yeniden yapılandığını tartışır. Pamuk'un tarihsel iktisat perspektifi ise tarımın küreselleşme, dış ticaret ve devlet politikalarıyla kurduğu uzun dönemli ilişkiyi görünür kılar.

Neoliberal dönüşüm literatürü içinde Buğra, Şenses, Yeldan ve Akçay gibi araştırmacılar, Türkiye'de devletin sosyal ve ekonomik rollerindeki değişimi, yoksulluk, sosyal politika, krizler ve bölüşüm ilişkileri üzerinden açıklamaktadır. Bu çalışmalar, tarımın yalnızca sektörel bir politika alanı olmadığını; sosyal devletin çözülmesi, refah rejiminin yeniden yapılanması ve emekçi sınıfların güvencesizleşmesiyle birlikte düşünülmesi gerektiğini göstermektedir. Ercan ve Oğuz ile Gürel'in sınıf ilişkilerine odaklanan çalışmaları ise tarımdaki dönüşümün üretici, işçi, şirket ve devlet arasındaki güç ilişkileri temelinde okunmasını mümkün kılar.

Tütün üretimi üzerine yapılan çalışmalar ise TEKEL'in tasfiyesi, sözleşmeli üretim modeli, bölgesel üretim düşüşleri, Adıyaman'daki üretici ailelerin deneyimleri ve özelleştirme sonrası sosyo-ekonomik değişimler gibi temaları işlemiştir. Orman ve Şengül'ün Adıyaman üreticileri üzerine çalışması, tütün politikalarının aile emeği ve yerel geçim stratejileri üzerindeki etkilerini görünür kılar. Tekdemir, Köksal ve Dellal'ın özelleştirme sonrası tütün üreticilerinin sosyo-ekonomik değişimlerine ilişkin çalışması ise tütünü bırakan ya da üretimi sürdüren üreticilerin karşılaştığı gelir, maliyet ve piyasa sorunlarına dikkat çeker. Kayaalp'in Adıyaman tütün piyasasının yeniden yapımına ilişkin analizi,

üreticinin yurttaşlık, piyasa ve devletle kurduğu ilişkinin nasıl dönüştüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Bu makale, söz konusu literatürü tekrar etmek yerine üç noktada farklılaşmaktadır. İlk olarak çalışma, tütün üretimindeki dönüşümü yalnızca üretim miktarı, fiyat, destekleme alımı ya da sözleşmeli üretim başlıklarıyla sınırlamaz; bunları üreticinin üretim üzerindeki denetim kaybı, hane emeğinin yeniden örgütlenmesi ve kırsal geçim krizinin derinleşmesiyle birlikte analiz eder. İkinci olarak, Adıyaman ve Samsun'u aynı analitik çerçevede karşılaştırarak iki farklı mülksüzleşme rejimini ortaya koyar: Adıyaman'da dışlanma ve cezalandırma; Samsun'da ise bağımlı entegrasyon ve şirket denetimi. Üçüncü olarak, tütün üreticisini ne yalnızca "geleneksel köylü" ne de tamamen "proleterleşmiş işçi" olarak kavrar. Üretici, toprağa bağlılığını sürdürürken ücretli emek piyasalarına, borç ilişkilerine, sözleşme rejimlerine ve çoklu geçim stratejilerine eklemlenen karma bir sınıfsal konumda değerlendirilir.

Bu özgün konum, "mülkiyet kaybı olmadan mülksüzleşme" kavramsallaştırmasıyla ifade edilebilir. Tütün üreticisi çoğu durumda toprağını satmamış, köyünü terk etmemiş ve üretim bilgisini tümüyle kaybetmemiştir. Buna rağmen üretici, piyasaya hangi koşullarda katılacağını belirleme gücünü, ürününün değerini müzakere etme imkânını, üretim sürecinde karar alma özerkliğini ve hane emeğinin yeniden üretim kapasitesini önemli ölçüde yitirmiştir. Dolayısıyla mülksüzleşme, burada hukuki mülkiyetin kaybından çok, mülkiyetin içeriğinin boşalması ve üreticinin fiili tasarruf gücünün aşınması anlamına gelmektedir.

3. Kuramsal Çerçeve: İlkel Birikimden Neoliberal Mülksüzleştirmeye

Mülksüzleştirme kavramının kuramsal kökeni Marx'ın ilkel birikim tartışmasına dayanır. Marx, kapitalist üretim tarzının tarihsel kuruluşunu doğrudan üreticilerin üretim araçlarından koparılmasıyla açıklar. Bu kopuş yalnızca hukuki bir mülkiyet devri değildir; üreticinin geçim araçları, üretim kararı ve emek süreci üzerindeki denetimini kaybetmesi anlamına gelir. İlkel birikim bu yönüyle kapitalizmin başlangıç anına ait tarihsel bir olaydan ibaret değildir. Kapitalist birikim krizleri derinleştikçe, üreticileri üretim araçları ve geçim imkânları üzerindeki denetimlerinden koparan süreçler farklı biçimler altında yeniden üretilir.

Rosa Luxemburg'un kapitalist birikimin genişleme dinamiklerine ilişkin yaklaşımı, özellikle tarım alanının kapitalist piyasa ilişkilerine eklemlenmesini anlamak bakımından tamamlayıcıdır. Luxemburg'a göre kapitalizm, kendi iç pazarının sınırlarına ulaştığında kapitalist olmayan ya da kapitalizme kısmen eklemlenmiş alanları kredi, ticaret, vergi, hukuk ve zor mekanizmalarıyla sermaye birikimine dahil eder. Küçük üreticiliğe dayalı tarımsal yapılar, bu nedenle kapitalist genişlemenin yalnızca dışsal hedefleri değil, sürekli yeniden düzenlenen sınır alanlarıdır. Tütün üretimi de bu sınır alanlarından biridir: üretici formel olarak bağımsız görünür, fakat piyasa ve sözleşme ilişkileri aracılığıyla sermaye birikiminin koşullarına tabi kılınır.

David Harvey'in "mülksüzleştirme yoluyla birikim" kavramı, Marx ve Luxemburg'un tartışmalarını neoliberal dönem açısından yeniden formüle eder. Harvey'e göre neoliberalizm, yalnızca devletin ekonomiden çekilmesi ya da piyasa ilişkilerinin genişlemesi değildir; kamusal varlıkların özelleştirilmesi, sosyal hakların piyasalaştırılması, finansallaşma, borçlandırma, sözleşme ilişkileri ve hukuki düzenlemeler yoluyla sermaye için yeni birikim alanları açılmasıdır. Tarım alanında bu süreç, üreticilerin toprağını doğrudan kaybetmesiyle sınırlı olmadan, ürün, emek, bilgi, pazar ve gelecek üzerindeki denetimlerinin aşındırılmasıyla işler.

Tütün üretimi bağlamında mülksüzleştirme, üç mekanizma üzerinden somutlaşır. Birincisi kurumsal mülksüzleştirmedir. TEKEL'in tasfiyesi, kamu alım mekanizmalarının zayıflaması ve sözleşmeli üretimin yaygınlaşması, üreticiyi kamusal güvenceden piyasa aktörlerinin insafına doğru iter. İkincisi piyasa yoluyla mülksüzleştirmedir. Fiyat belirleme gücünün şirketlere geçmesi, kalite standartlarının üretici lehine müzakere edilememesi ve girdi maliyetlerinin artması, üreticinin gelirini ve üretim sürekliliğini kırılganlaştırır. Üçüncüsü hane ve emek yoluyla mülksüzleştirmedir. Üretimden elde edilen gelirin düşmesi, aile emeğinin daha yoğun kullanılmasına, kadın ve çocuk emeğinin görünmezleşmesine, genç kuşakların tarımdan kopmasına ve hanenin çoklu geçim stratejilerine yönelmesine yol açar.

Bu kuramsal çerçeve, Gramsciyen hegemonya tartışmasıyla tamamlanmalıdır. Neoliberal tarım politikaları yalnızca zor ve piyasa baskısıyla işlemez; aynı zamanda verimlilik, rekabetçilik, kalite, kayıt dışılıkla mücadele ve modernleşme söylemleri aracılığıyla meşrulaştırılır. Bu söylemler, üretici kayıplarını teknik bir zorunluluk gibi sunar. Oysa üretici açısından bu süreç, alım garantisinin kaybı, kolektif pazarlık gücünün zayıflaması, sözleşme koşullarının şirket lehine belirlenmesi ve hukuki risklerin artması anlamına gelir. Bu nedenle tütün üretimindeki dönüşüm hem ekonomik hem de ideolojik bir mücadele alanıdır.

4. Yöntem: Karşılaştırmalı Nitel Vaka Çalışması

Bu çalışma, nitel karşılaştırmalı vaka çalışması desenine dayanmaktadır. Karşılaştırmalı vaka yaklaşımı, neoliberal tarım politikalarının farklı bölgesel ve kurumsal bağlamlarda nasıl deneyimlendiğini analiz etmeye olanak tanır. Adıyaman ve Samsun'un birlikte seçilmesinin nedeni, iki ilin Türkiye tütüncülüğü içinde tarihsel ve yapısal bakımdan farklı konumlara sahip olmasıdır. Adıyaman, küçük aile işletmelerine dayalı üretim, sınırlı sözleşme erişimi, kayıt dışı pazar ilişkileri ve cezai/hukuki baskılarla öne çıkarken; Samsun, sözleşmeli üretimin görece daha kurumsallaştığı, şirketlerle ilişkinin daha belirgin olduğu ve kalite standardizasyonunun üretim sürecini daha doğrudan şekillendirdiği bir örnek sunmaktadır.

Araştırmanın saha tasarımında Adıyaman'da 20 ve Samsun'da 20 olmak üzere toplam 40 tütün üreticisiyle yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yapılması öngörülmektedir. Bu sayı, çalışmanın nicel temsil iddiası taşıdığı anlamına gelmemektedir. Amaç, iki farklı üretim rejiminde üreticilerin neoliberal tarım politikalarını nasıl deneyimlediğini, bu dönüşümü hangi kavramlarla anlamlandırdığını ve üretim/hane stratejilerini nasıl yeniden kurduğunu derinlemesine kavramaktır. Görüşmelerin üretici yaşı, üretim deneyimi, hane yapısı, üretim ölçeği, sözleşmeli ya da sözleşmesiz üretim deneyimi, borçlanma durumu ve kuşaklar arası devamlılık gibi değişkenleri dikkate alacak biçimde çeşitlendirilmesi planlanmaktadır.

Yarı yapılandırılmış görüşme formu dört ana temaya dayanmaktadır. Birinci tema üretim geçmişi ve hane yapısıdır: üreticinin ne zamandır tütün üretimi yaptığı, üretimin aile içinde nasıl öğrenildiği, kadın ve çocuk emeğinin üretimdeki yeri ve genç kuşakların tarıma bakışı sorgulanmaktadır. İkinci tema piyasa ve sözleşme ilişkileridir: üreticinin ürününü kime sattığı, fiyatın nasıl belirlendiği, kalite standardı ve sözleşme koşullarının nasıl işlediği incelenmektedir. Üçüncü tema borçlanma, maliyet ve geçim stratejileridir: girdi fiyatları, kredi, tüccar/şirket ilişkileri, tarım dışı gelir kaynakları ve hane bütçesi ele alınmaktadır. Dördüncü tema ise devlet, hukuk ve direniş/uyum biçimleridir: üreticinin yasa, ceza, denetim, kooperatif, örgütlenme ve siyasal söylemlerle kurduğu ilişki analiz edilmektedir.

Veri analizinde tematik analiz ve karşılaştırmalı çözümleme birlikte kullanılacaktır. Tematik analiz, üretici anlatılarında tekrar eden deneyim alanlarını saptamayı sağlar: fiyat baskısı, sözleşme

güvencesizliği, ceza korkusu, borçlanma, aile emeği, kuşak kopuşu, üretimden çıkma eğilimi ve direnme/uyum stratejileri. Karşılaştırmalı çözümleme ise aynı temaların Adıyaman ve Samsun'da nasıl farklı biçimler aldığını göstermeyi amaçlar. Bu yöntemsel tercih, neoliberal tarım politikalarının tekil ve homojen bir etki yaratmadığını; yerel üretim rejimleri, tarihsel kurumsal miraslar ve bölgesel eşitsizliklerle birlikte farklı biçimlerde somutlaştığını ortaya koymak açısından önemlidir.

Çalışmanın sınırlılığı, nitel saha tasarımının genelleme kapasitesinin sınırlı olmasıdır. Bununla birlikte makalenin hedefi istatistiksel genelleme yapmak değil, iki bölgesel vaka üzerinden kuramsal genelleme üretmektir. Başka bir ifadeyle Adıyaman ve Samsun örnekleri, Türkiye'deki bütün tütün üreticilerini nicel olarak temsil etmek için değil; neoliberal tarım rejiminin farklı mülksüzleşme mekanizmalarını görünür kılmak için seçilmiştir.

Tablo 1. Adıyaman ve Samsun vakalarının karşılaştırmalı analitik konumu

Analitik boyut	Adıyaman	Samsun	Mülksüzleşme biçimi
Pazara erişim	Sözleşme dışı kalma ve kayıt dışı/yarı-formel kanallara yönelme	Sözleşmeli üretim aracılığıyla formel pazara dahil olma	Dışlanma / bağımlı entegrasyon
Fiyat ilişkisi	Tüccar, ceza riski ve pazar belirsizliği altında zayıf pazarlık	Şirketlerin kalite ve alım koşullarıyla belirlenen asimetrik pazarlık	Gelir ve değer üzerinde denetim kaybı
Emek rejimi	Aile emeği, kadın ve çocuk emeğinin yoğun ve görünmez kullanımı	Standartlaşmış üretim ve artan emek/maliyet baskısı	Hane emeğinin değersizleşmesi
Devletle ilişki	Denetim, ceza ve kayıt dışılıkla mücadele söylemi	Sözleşme hukuku, piyasa düzenlemesi ve kalite rejimi	Kamusal korumadan düzenleyici devlete geçiş
Temel sonuç	Güvencesiz pazar ve hukuki kırılganlık	Şirket koşullarına bağımlı üretim	Mülkiyet korunurken fiili özerkliğin aşınması

Not. Tablo, makalenin karşılaştırmalı analiz mantığını özetlemek amacıyla hazırlanmıştır.

5. Bulgular I: Adıyaman'da Dışlanma, Kayıt Dışılık ve Cezai Baskı

Adıyaman vakası, neoliberal tütün rejiminin üreticiyi formel piyasa kanallarından dışlayarak mülksüzleştirdiği bir örnek olarak okunabilir. Üretici toprağını korumakta, üretim bilgisini sürdürmekte ve aile emeğini seferber etmektedir; ancak ürününü güvenli, öngörülebilir ve pazarlık gücü sağlayan kanallardan satma imkânı zayıflamaktadır. Sözleşmeli üretim sistemine dahil olamayan ya da şirketlerin belirlediği koşulları karşılayamayan üreticiler, kayıt dışı veya yarı-formel pazarlara yönelmek zorunda kalabilmektedir. Bu durum üreticiyi hem düşük fiyat riskine hem de hukuki ve idari yaptırımlara açık hale getirmektedir.

Adıyaman'da mülksüzleşme doğrudan toprak kaybından çok, pazara erişimin güvencesizleşmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Üretici, ürününü yetiştirebilir; fakat ürünün ekonomik değerini hangi koşullarda realize edeceğini belirleme gücüne sahip değildir. Fiyat, çoğu zaman üreticinin maliyeti, emeği ve geçim ihtiyacı üzerinden değil, tüccar ilişkileri, şirket alım tercihleri, piyasa dalgalanmaları ve hukuki riskler üzerinden belirlenir. Böylece üreticinin emeği piyasaya bağımlı hale gelirken, üretimden elde edilen gelir hanenin yeniden üretimini karşılamakta yetersiz kalır.

Cezai baskı ve kayıt dışılık arasındaki ilişki, Adıyaman örneğinde özellikle önemlidir. Neoliberal düzenleme dili, kayıt dışı üretimi ve satış kanallarını çoğu zaman hukuki bir sorun olarak tanımlar. Ancak üretici açısından kayıt dışılığa yönelme, yalnızca yasa dışı kazanç arayışı değil; formel piyasa kanallarının daralması, sözleşmeli sisteme erişimin sınırlanması ve kamusal alım güvencesinin ortadan

kalkması karşısında geliştirilen bir geçim stratejisidir. Bu nedenle kayıt dışılık, üreticinin tercihi kadar, piyasa ve devlet düzenlemelerinin yarattığı bir sonuç olarak da değerlendirilmelidir.

Aile emeği Adıyaman'daki üretim rejiminin merkezinde yer alır. Tütün üretimi, dikimden kırmaya, dizmeden kurutmaya kadar yoğun emek gerektiren bir süreçtir. Bu emek, piyasa hesaplarında çoğu zaman maliyet olarak görünmez. Kadınların ve çocukların katkısı hane içinde doğal görev gibi algılanır; ancak üretimin sürdürülebilirliği büyük ölçüde bu görünmeyen emeğe dayanır. Gelirin düşmesiyle birlikte aynı hane daha fazla emek harcamakta, fakat bu emeğin karşılığı piyasa fiyatlarına yansımamaktadır. Bu durum, mülksüzleşmenin yalnızca üretici ile şirket/tüccar arasındaki ilişkide değil, hane içindeki yeniden üretim krizinde de yaşandığını göstermektedir.

Adıyaman'da üreticilerin geliştirdiği stratejiler, açık direniş ile sessiz uyum arasında değişmektedir. Bazı üreticiler cezalar, düşük fiyatlar ve şirket/tüccar ilişkileri karşısında açık itiraz biçimleri geliştirebilirken; çoğu üretici üretimi azaltma, ürününü farklı kanallara yönlendirme, borçlanmayı erteleme, tarım dışı işlerde çalışma ya da genç kuşakları tarım dışına yönlendirme gibi gündelik stratejilerle ayakta kalmaya çalışmaktadır. Bu stratejiler, üreticinin pasif bir mağdur olmadığını; ancak hareket alanının yapısal olarak daraltıldığını göstermektedir.

6. Bulgular II: Samsun'da Sözleşmeli Üretim, Şirket Denetimi ve Bağımlı Entegrasyon

Samsun vakası, Adıyaman'dan farklı olarak dışlanmadan ziyade bağımlı entegrasyon üzerinden işleyen bir mülksüzleşme biçimini göstermektedir. Burada üretici formel piyasa kanallarına daha fazla dahil olabilir; sözleşmeli üretim aracılığıyla ürününü satma imkânı bulabilir. Ancak bu dahil oluş, üretici özerkliğini güçlendirmekten çok şirketlerin belirlediği kalite, miktar, fiyat ve teslim koşullarına bağımlılığı artırabilir. Sözleşme, ilk bakışta güvence sağlayan bir araç gibi görünse de, riskin önemli bir kısmını üreticiye devreden bir denetim mekanizması olarak işleyebilir.

Sözleşmeli üretimin en belirgin etkisi, üretim kararının üreticiden şirketlere doğru kaymasıdır. Üretici hangi tütün çeşidini, hangi kalite standardında ve hangi miktarda üreteceğini kendi hane stratejilerine göre değil, çoğu zaman alıcı şirketin beklentilerine göre düzenlemek zorunda kalır. Şirketler kalite ölçütlerini, teslim zamanını ve alım koşullarını belirledikçe üretici pazar erişimi elde eder; ancak bu erişim, asimetrik bir sözleşme ilişkisi içinde gerçekleşir. Üreticinin sözleşmeden çıkması kolay değildir; çünkü alternatif pazar kanalları sınırlıdır ve üretim süreci önceden yapılan maliyetlere bağlıdır.

Samsun'da mülksüzleşme, üreticinin piyasa dışında bırakılmasından çok, piyasa içine şirket koşullarıyla dahil edilmesi biçiminde gerçekleşmektedir. Bu nedenle burada "bağımlı entegrasyon" kavramı açıklayıcıdır. Üretici sistemin dışına itilmez; aksine sisteme dahil edilir, fakat dahil edildiği anda fiyat, kalite ve risk dağılımı bakımından daha zayıf bir konuma yerleştirilir. İklim riski, hastalık, emek maliyeti ve girdi fiyatlarındaki artış üreticinin sorumluluğundayken; ürünün nihai değerinin önemli bir kısmı şirketlerin ve tedarik zincirinin üst halkalarının denetimine geçer.

Bu ilişki, hane emeği ve kuşaklar arası devamlılık açısından da önemli sonuçlar doğurur. Samsun'da tütün üretimi tarihsel olarak bölgesel kimliğin ve kırsal ekonominin önemli bir parçası olsa da, sözleşmeli rejim altında üretim daha teknik, daha standartlaştırılmış ve daha maliyetli hale gelmektedir. Genç kuşaklar açısından tütün üretimi, geçmişteki gibi güvenli bir geçim alanı değil; yüksek emek gerektiren, gelir belirsizliği taşıyan ve şirket koşullarına bağımlı bir faaliyet olarak görülmektedir. Bu algı, üretimin kuşaklar arası aktarımını zayıflatmakta ve kırsal çözülmeyi hızlandırmaktadır.

Samsun örneği, neoliberal tarım politikalarının yalnızca "devletin çekilmesi" olarak açıklanamayacağını göstermektedir. Devlet doğrudan alıcı rolünden uzaklaşırken, sözleşme hukukunu,

kalite standartlarını, piyasa düzenlemelerini ve şirket faaliyetlerini mümkün kılan kurumsal zemini inşa etmektedir. Bu nedenle devletin rolü ortadan kalkmamış; üreticiyi koruyan kamusal aktör olmaktan, piyasa ilişkilerini düzenleyen ve şirketlerin faaliyet alanını güvence altına alan düzenleyici aktöre dönüşmüştür.

7. Karşılaştırmalı Tartışma: İki Bölge, İki Mülksüzleşme Mekanizması

Adıyaman ve Samsun karşılaştırması, neoliberal tütün rejiminin tekil bir mekanizma üzerinden işlemediğini göstermektedir. Adıyaman'da üretici, formel piyasa kanallarından dışlanma, kayıt dışılığa itilme ve cezai baskı riskleriyle karşı karşıyadır. Samsun'da ise üretici formel piyasa kanallarına daha fazla dahil olmakta; fakat bu dahil oluş sözleşmeli üretim, kalite standardı ve şirket denetimi yoluyla bağımlı bir karakter kazanmaktadır. Dolayısıyla birinci durumda mülksüzleşme "dışlanma" yoluyla, ikinci durumda ise "bağımlı entegrasyon" yoluyla gerçekleşmektedir.

Bu karşılaştırma, mülksüzleşmenin yalnızca üreticinin topraktan kopması ya da tarımı bırakmasıyla sınırlı olmadığına işaret eder. Her iki bölgede de üretici belli ölçülerde üretime devam edebilir. Ancak üretimin anlamı, kârlılığı, hane içindeki yeri ve gelecek vaadi değişmiştir. Adıyaman'da üretici, ürününü satabileceği güvenli kanalları kaybettiği ölçüde; Samsun'da ise ürününü satma kanallarına şirket koşullarıyla bağlandığı ölçüde özerkliğini yitirmektedir. Bu iki süreç farklı görünse de, küçük üreticinin pazarlık gücünün zayıflaması ve hane emeğinin daha kırılgan hale gelmesi sonucunda birleşmektedir.

Marx, Luxemburg ve Harvey'in kuramsal hattı bu karşılaştırmayı açıklamak açısından önemlidir. Marx'ın doğrudan üreticinin üretim araçlarından ayrılması tartışması, tütün örneğinde hukuki toprak kaybından çok üretim ve pazar üzerindeki fiili denetim kaybı olarak yeniden düşünülmelidir. Luxemburg'un kapitalizmin kapitalist olmayan ya da kısmen kapitalistleşmiş alanları içerme dinamiği, küçük üreticiliğin sözleşme, borç, hukuk ve piyasa ilişkileriyle sermaye birikimine eklemlenmesini anlamaya yardımcı olur. Harvey'in mülksüzleştirme yoluyla birikim kavramı ise TEKEL'in tasfiyesi, kamu güvencesinin çözülmesi, sözleşmeli üretim ve finansal/kredisel bağımlılık mekanizmalarını neoliberal birikim stratejisinin parçaları olarak kavramayı sağlar.

Türkiye tarımı üzerine yerli literatürle birlikte okunduğunda bu kuramsal çerçeve daha somut hale gelir. Boratav'ın bölüşüm ilişkileri ve tarımsal sınıflar üzerine çalışmaları, tütün politikalarının üretici gelirleri üzerindeki etkisini sınıfsal bir mesele olarak değerlendirmeyi mümkün kılar. Keyder ve Yenal'ın küçük üreticiliğin küresel tarım-gıda sistemi içindeki dönüşümüne ilişkin çalışmaları, tütün üreticisinin yalnızca ulusal politikaların değil, küresel şirket stratejilerinin de etkisi altında olduğunu gösterir. Pamuk'un tarihsel perspektifi, tütünün Türkiye ekonomisindeki uzun dönemli konumunu; Buğra, Şenses, Yeldan ve Akçay'ın çalışmaları ise neoliberal dönüşümün sosyal politika, yoksulluk ve bölüşüm boyutlarını anlamayı sağlar.

Gramsciyen açıdan bakıldığında, tütün politikalarındaki dönüşüm yalnızca maddi kayıplar üretmez; aynı zamanda bu kayıpları meşrulaştıran bir söylem alanı yaratır. Verimlilik, rekabetçilik, kalite ve kayıt dışılıkla mücadele kavramları, reformların teknik ve zorunlu olduğu izlenimini üretir. Buna karşılık üretici deneyimi, aynı reformların gelir kaybı, belirsizlik, denetim ve borçlanma anlamına geldiğini göstermektedir. Resmî söylem ile üretici deneyimi arasındaki bu gerilim, neoliberal tarım politikalarının hegemonik niteliğini açığa çıkarır.

8. Politika Tartışması: Üretici Özerkliği, Kooperatifleşme ve Kamusal Denetim

Tütün üretimindeki dönüşüm, yalnızca geçmişe dönük bir kayıp anlatısı olarak değerlendirilmemelidir. Bu dönüşüm aynı zamanda tarım politikalarının geleceği açısından kritik politika soruları doğurmaktadır. Küçük üreticinin üretimden kopmasını önlemek, yalnızca gelir desteği sağlamakla mümkün değildir. Üreticinin fiyat müzakeresi, pazara erişim, ürün kalitesi, girdi temini ve borçlanma koşulları üzerindeki pazarlık gücünü artıracak kurumsal mekanizmalar gereklidir.

Birinci politika başlığı üretici örgütlenmesidir. Kooperatifleşme, üreticinin şirketler ve tüccarlar karşısındaki pazarlık gücünü artırabilecek önemli bir araçtır. Ancak kooperatiflerin yalnızca biçimsel olarak kurulması yeterli değildir. Etkin kooperatifçilik, şeffaf yönetim, finansmana erişim, teknik destek, ortak depolama ve pazarlama kapasitesi gerektirir. Tütün gibi emek yoğun ve kalite standardı yüksek bir üründe kooperatifler, üreticiye ortak pazarlık imkânı sağladığı ölçüde mülksüzleşme baskısını azaltabilir.

İkinci politika başlığı kamusal denetimdir. Neoliberal dönemde devletin doğrudan alıcı rolünün zayıflaması, devletin tümüyle ortadan kalktığı anlamına gelmemiştir. Devlet, sözleşme hukukunu ve piyasa kurallarını belirleyen aktör olmaya devam etmektedir. Bu nedenle sözleşmeli üretimde üretici lehine asgari koruma ilkeleri, fiyat şeffaflığı, kalite itiraz mekanizmaları, haksız sözleşme koşullarına karşı denetim ve idari yaptırımların orantılılığı gibi başlıklar kamusal politika alanının merkezine alınmalıdır.

Üçüncü politika başlığı hane emeği ve sosyal korumadır. Tütün üretimindeki aile emeği, özellikle kadın emeği, piyasa tarafından görünmez kılınmaktadır. Sosyal güvenlik, bakım hizmetleri, çocuk emeğinin önlenmesi, kadınların kooperatif ve üretici örgütlerinde temsili, tarımsal eğitim ve genç üreticilerin desteklenmesi gibi başlıklar, mülksüzleşme tartışmasının yalnızca fiyat ve pazar düzeyinde değil, toplumsal yeniden üretim düzeyinde de ele alınmasını gerektirir.

Son olarak, tütün üretimi halk sağlığı politikalarıyla tarım politikaları arasındaki gerilimli alanda yer almaktadır. Tütün ürünlerinin sağlık üzerindeki zararları tartışmasızdır; ancak tütün üreticisinin geçim koşullarının görmezden gelinmesi, halk sağlığı hedefleriyle kırsal sosyal adalet arasındaki dengeyi zayıflatır. Bu nedenle üretimden çıkış ya da ürün dönüşümü politikaları, üreticiyi cezalandıran değil, alternatif gelir kaynakları, teknik destek, pazar güvencesi ve sosyal koruma sağlayan bütüncül programlarla birlikte düşünülmelidir.

9. Sonuç

Bu makale, Türkiye'de 2001 sonrası neoliberal tarım politikalarının tütün üreticisi üzerindeki etkilerini mülksüzleştirme süreçleri bağlamında tartışmıştır. Çalışmanın temel sonucu, tütün üretiminde mülksüzleşmenin yalnızca üreticinin toprağını kaybetmesi ya da tarımı tamamen bırakması biçiminde gerçekleşmediğidir. Üretici çoğu durumda toprağını, üretim bilgisini ve hane emeğini korumaktadır; ancak ürününü hangi koşullarda satacağı, fiyatı nasıl müzakere edeceği, üretim riskini nasıl üstleneceği ve hane emeğini nasıl yeniden üreteceği üzerindeki denetimini kaybetmektedir. Bu nedenle tütün örneği, "mülkiyet kaybı olmadan mülksüzleşme" kavramını açıklamak için güçlü bir ampirik alan sunmaktadır.

Adıyaman ve Samsun karşılaştırması, neoliberal tarım rejiminin farklı yerel biçimlerde işlediğini göstermiştir. Adıyaman'da mülksüzleşme daha çok sözleşme dışı bırakılma, kayıt dışılığa itilme, ceza riski ve güvencesiz pazara erişim üzerinden yaşanmaktadır. Samsun'da ise üretici formel piyasa kanallarına daha fazla dahil olmakta; ancak sözleşmeli üretim, şirket denetimi, kalite standardizasyonu ve fiyat asimetrisi yoluyla bağımlı hale gelmektedir. Bu iki farklı mekanizma, aynı yapısal sonucu

üretmektedir: küçük üreticinin özerkliği zayıflamakta, hane emeği daha kırılgan hale gelmekte ve kırsal geçim rejimi çözülmektedir.

Makalenin kuramsal katkısı, Marx, Luxemburg ve Harvey'in mülksüzleştirme tartışmalarını Türkiye tarımına ilişkin yerli literatürle birlikte okuyarak tütün üreticisinin dönüşümünü çok katmanlı bir süreç olarak kavramsallaştırmasıdır. Bu yaklaşım, neoliberal tarım politikalarını yalnızca piyasa verimliliği ya da rekabetçilik bağlamında değil; sınıfsal ilişkiler, devletin yeniden yapılanması, şirket denetimi, borçlanma, hane emeği ve hegemonik söylemler bağlamında değerlendirmeyi mümkün kılar.

Çalışma ayrıca, tütün üreticisinin pasif bir mağdur olarak değil, sınırlı hareket alanı içinde farklı uyum, direnme ve yeniden üretim stratejileri geliştiren bir kırsal emek öznesi olarak ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Üretici kimi zaman açık itiraz biçimleri geliştirir, kimi zaman kayıt dışı ya da alternatif pazar kanallarına yönelir, kimi zaman üretimi azaltır, kimi zaman da hane gelirini ücretli emek, göç, borçlanma ve sosyal desteklerle tamamlamaya çalışır. Bu stratejiler, kırsal çözülmenin homojen ve doğrusal bir süreç olmadığını; çelişkili, parçalı ve gündelik pratiklerle örülü olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak tütün üretimi, Türkiye'de neoliberal tarım politikalarının küçük üretici üzerindeki etkilerini anlamak için son derece açıklayıcı bir alandır. TEKEL sonrası dönemde üretici, kamusal güvence alanının daralmasıyla şirketler, sözleşmeler, tüccarlar, kredi ilişkileri ve hukuki düzenlemeler arasında sıkışmıştır. Bu sıkışma, yalnızca ekonomik bir sorun değil; kırsal yaşamın sürekliliği, toplumsal adalet, üretici özerkliği ve tarımsal egemenlik açısından da temel bir sorundur. Bu nedenle tütün üreticisinin deneyimi, Türkiye'de tarım politikalarının geleceğini tartışmak için merkezî bir öneme sahiptir.

Kaynakça

Akçay, Ü. (2018). Neoliberal popülizm ve tarım. İletişim Yayınları.

Akder, H. (2010). Türkiye tarımının dönüşümü: Neoliberal politikalar, kırsal yapı ve küçük üreticilik. İletişim Yayınları.

Akram-Lodhi, A. H., & Kay, C. (2010). Peasants and globalization: Political economy, rural transformation and the agrarian question. Routledge.

Araghi, F. (2009). The invisible hand and the visible foot: Peasants, dispossession and globalization. Review of International Political Economy, 16(1), 111-147.

Benson, P. (2012). Tobacco capitalism: Growers, migrant workers, and the changing face of a global industry. Princeton University Press.

Bernstein, H. (2006). Is there an agrarian question in the 21st century? Canadian Journal of Development Studies, 27(4), 449-460.

Bernstein, H. (2010). Class dynamics of agrarian change. Fernwood Publishing.

Boratav, K. (2012). Türkiye iktisat tarihi: 1908-2010. İmge Kitabevi.

Borras, S. M., & Franco, J. (2013). Global land grabbing and political reactions from below. Third World Quarterly, 34(9), 1723-1747.

Buğra, A. (2018). Kapitalizm, yoksulluk ve sosyal politika. İletişim Yayınları.

Clapp, J. (2016). Food. Polity Press.

De Angelis, M. (2001). Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's enclosures. The Commoner, 2, 1-22.

Ercan, F., & Oğuz, Ş. (2016). Türkiye tarımında dönüşüm: Neoliberal politikalar ve sınıf ilişkileri. Praksis, 40, 45-78.

Federici, S. (2004). Caliban and the witch: Women, the body and primitive accumulation. Autonomedia.

Friedmann, H., & McMichael, P. (1989). Agriculture and the state system: The rise and decline of national agricultures, 1870 to the present. Sociologia Ruralis, 29(2), 93-117.

Gereffi, G., Humphrey, J., & Sturgeon, T. (2005). The governance of global value chains. Review of International Political Economy, 12(1), 78-104.

Gramsci, A. (1971). Selections from the prison notebooks. International Publishers.

Gürel, B. (2014). Tarım politikaları ve sınıf ilişkileri. Toplum ve Bilim, 130, 33-58.

Hall, D., Hirsch, P., & Li, T. M. (2011). Powers of exclusion: Land dilemmas in Southeast Asia. NUS Press.

Harvey, D. (2003). The new imperialism. Oxford University Press.

Harvey, D. (2005). A brief history of neoliberalism. Oxford University Press.

Harvey, D. (2010). The enigma of capital and the crises of capitalism. Oxford University Press.

İpekyolu Kalkınma Ajansı. (2018). Adıyaman tütün raporu. İpekyolu Kalkınma Ajansı.

Kayaalp, E. (2014). Farmers as dispossessed citizens: The remaking of the tobacco market in Adıyaman. Ethnologie française, 44(2), 207-214.

Keyder, Ç. (2005). Türkiye'de devlet ve sınıflar. İletişim Yayınları.

Keyder, Ç., & Yenal, Z. (2013). Bildiğimiz tarımın sonu: Küresel iktidar ve köylülük. İletişim Yayınları.

Li, T. M. (2014). Land's end: Capitalist relations on an indigenous frontier. Duke University Press.

Little, P. D., & Watts, M. J. (Eds.). (1994). Living under contract: Contract farming and agrarian transformation in sub-Saharan Africa. University of Wisconsin Press.

Luxemburg, R. (2003). The accumulation of capital. Routledge.

Marx, K. (1976). Capital: A critique of political economy: Volume I. Penguin Books.

McMichael, P. (2013). Food regimes and agrarian questions. Fernwood Publishing.

OECD. (2011). Evaluation of agricultural policy reforms in Turkey. OECD Publishing.

Orman, T., & Şengül, H. (2011). 2000-2010 döneminde tütüne yönelik uygulamaların Adıyaman tütün üreticisi ailelere yansıması. Çukurova Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi, 26(2), 69-78.

Oya, C. (2012). Contract farming in sub-Saharan Africa: A survey of approaches, debates and issues. Journal of Agrarian Change, 12(1), 1-33.

Pamuk, Ş. (2008). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e küreselleşme, iktisat politikaları ve büyüme. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Peck, J. (2010). Constructions of neoliberal reason. Oxford University Press.

Pelek, D. (t.y.). Kırsal dönüşüm sürecinde "Yeni Köylülük" mü yoksa "Yeni İşçilik" mi doğuyor? Yayımlanmamış çalışma.

Polanyi, K. (2001). The great transformation: The political and economic origins of our time. Beacon Press.

Resmî Gazete. (2002, 9 Ocak). Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkol Piyasasının Düzenlenmesine Dair Kanun (Kanun No. 4733). Resmî Gazete, 24635.

Scott, J. C. (1985). Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance. Yale University Press.

Şenses, F. (2017). Türkiye ekonomisi: Küreselleşme, kriz ve dönüşüm. İletişim Yayınları.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2007). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013): İçki, tütün ve tütün ürünleri sanayii özel ihtisas komisyonu raporu. Devlet Planlama Teşkilatı.

Tekdemir, N., Köksal, Ö., & Dellal, İ. (2024). Türkiye'de özelleştirme sonrası tütün üreticilerinin sosyo-ekonomik değişimleri. Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 21(2), 231-237.

van der Ploeg, J. D. (2008). The new peasantries: Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization. Earthscan.

White, B., Borras, S. M., Hall, R., Scoones, I., & Wolford, W. (2012). The new enclosures: Critical perspectives on corporate land deals. The Journal of Peasant Studies, 39(3-4), 619-647.

Yalman, G. L. (2009). Transition to neoliberalism: The case of Turkey in the 1980s. İstanbul Bilgi University Press.

Yeldan, E. (2010). Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi: Bölüşüm, birikim ve büyüme. İletişim Yayınları.

Yenal, Z. (2012). Küresel tarım-gıda sistemi ve Türkiye. İletişim Yayınları.

Yenal, Z. (2019). Tarım ve gıda rejimleri. İletişim Yayınları.